

İSLÂM MEDENİYETİNİN DONUKLAŞMASININ SEBEPLERİ MESELESİ*

Dr. Muhammed Fuad Sezgin
Çev.: Dursun Hazer*

Son yıllarda Arap ülkeleri üniversitelerinde *müslümanların umumi ilim tarihinde veya belirli bir ilim dalında yeri* hakkında verdiğim konferanslarda neredeyse her defasında bana şu soru soruluyordu: İslâm medeniyetini donuklaşmaya götüren sebepler nelerdir?

Bu soru bana zaman zaman doğrudan bazen dolaylı bir şekilde, medeniyet ve ilimler tarihinde müslümanların payları ile ilgili olarak kalpleri şüphe ve endişe ile dolu olan insanlar tarafından yöneltiliyordu. Şüpheli tutumları, mesela şöyle bir soru sormalarında açığa çıkıyordu: Tanımladığınız gibi müslümanların ilimler ve medeniyet tarihinde böyle yüksek yerleri varsa, öyleyse İslâm toplumunun şimdiki geri kalmışlığının sebebi nedir?

Bu şüpheli, kötümser tutum, bazılarının batı toplumuyla doğrudan veya dolaylı ilişkileriyle; veya batı toplumunun ilmî, teknik seviyesiyle İslâm toplumunun seviyesi arasındaki şimdiki büyük farkını bazı insanların görüşleri ve müşahedelerine bağlı olarak öğrenmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Soru bazen, kültürlerinde dînî ve ilmî değerlerin bulunduğu inanan, batı toplumuna kıyasla medeniyetlerinin şimdiki geri kalmışlığı ve onda müşahade ettikleri donukluktan acı çeken dindar insanlar tarafından da yöneltiliyordu.

İlk grup içinde yer alan insanların çoğu, tecrübî (empirik) ilimlerin kurtarıcı ve çözüm bulucu gücüne kesin olarak inanmaktadırlar. Bunlardan bazıları toplumda îmanın, ibadetin varlığını zararsız görmekteler; diğer bir kısmı ise toplumun seviyesini yükseltmek için onun din ve inançlardan arındırılmasını, din ve akideyle ilişkisi olan her türlü kültürel unsurun terkedilmesini ve mutlak olarak batıya yönelmeyi tek yol görmekte-dirler.

---

* Makalenin orijinal adı: "Havle Kadiyyeti Esbâbi Rukûdi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye", Metâbi'u'l-ehliyye, Riyad 1403h.

* Yrd. Doç.Dr., GÜ Çorum İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı

Bu akım XX.yy. başlarından itibaren bazı İslâm ülkelerinde belirme-ye ve özellikle ülkeme hâkim olmaya başladı. Yöneticiler bu düşünceye teslim oldular ve yeni bir toplum yaratmak için doğru, köklü bir tedavi, büyük bir iksir bulduklarını sandılar. Bu tedavi üstünden yaklaşık bir asır geçti, ancak tedaviyi uygulayanların çoğunu, bunun doğruluğu ve etkisi hakkında şüpheler sardı, bu yüzden başka bir yol aramaya mecbur kaldılar. Bu ümitsizlik ve çabaların boşa gitmesi, çoğunu yapıştıkları ve inandıkları son deneyden nefret etmeye, bazen ondan intikam almaya sevk eden psikolojik bunalıma dönüştü. Başka sebepler, son kurtarıcıymış gibi ellerini uzatmakta geç kalmamacasına komünizme yolları açtı. Bu gruba mensup insanlara göre, İslâm toplumunun geri kalmışlığına tek sebep, geçmişte ve şimdi bizzat İslâm dini ve ondan kaynaklanan şeylerdir.

Diğer taraftan muhafazakarlardan çoğu, toplumun geri kalmışlığı ve İslâm medeniyetinin donukluğunda sebebi, dine sarılmada zayıflığa ve onun, hayatın tüm alanlarında mutlak olarak uygulanmamasına bağlamaktadırlar.

Bu iki grup arasında, her iki nedeni göstermekten kaçınan, şaşkın birçok insan var; bunlar çoğu kere, donuklaşma sebeplerini İslâm toplumdaki bir müessese veya müesseselerin bozulmasına, geri kalmışlığına veya içlerine yabancı unsurlardan bir şeyin karışmasına bağlayan yüzeycileri izlemeye meyletmektedirler.

Konferanslarımda bu soru sorulduğunda zorlandığımı itiraf etmeliyim. Bunun cevabının çok vakte ihtiyacı olduğunu, bu sorumluluğu Allah'ın izniyle en yakın fırsatta yerine getireceğimi vaat ediyordum.

Benden soruna nihai bir çözüm veya nihai olmaya yakın bir çözüm beklemeyin. Bu meseleyi sunuşum, otuz yılı aşkın süredir Arap ve İslâm kültürünü araştıran bir ilimler tarihçisinin bir çabasından başka bir şey değildir. *Belli bir vakitte zayıflamaya veya yok olmaya başlayan yapıcı ve yaratıcı unsurları ve zaman içinde İslâm toplumunda gelişmeyi yavaşlatan ve onu donmaya götüren yıkıcı ve geri bırakıcı unsurları tüm açıklığıyla tanıyabilmemiz için, İslâmî Arap ilimleri tarihini kapsamlı, doğru tasvir ettikten sonra ancak doğru yorum mümkündür* ilkesinden yola çıkarak, modern çağın yaklaşımlarını da iyice tetkik ettikten sonra, bu ilimlere olan özel ilişkisi ışığı altında meseleye çözüm getirmek istiyor.

Bu konu etrafındaki tartışma yeni değildir. Konuyu müslüman ve müsteşrikler birçok kere ele almışlardır, özellikle ikinci dünya savaşından sonra bunu önemsemeye artış olmuştur. 1956 yılında Frankfurt şehrinde "*Klasik Modelin Taklidi ve Kültürel Çöküş Meselesi - Klassicismus und Kulturverfall*" başlığı altında bir sempozyum yapıldı. On iki bilgin, içlerinde İslâm medeniyeti de olmak üzere çeşitli medeniyetlere göre bu konuyu tartıştılar. Bu sempozyumu birkaç ay sonra Fransa'nın Bordeaux şehrinde yapılan başka bir sempozyum izledi. Sempozyum, "*İslâm Tarihinde Klasik Modelin Taklidi ve Kültürel Yok Oluş*" adıyla, İslâm medeniyetinde bu ko-

nuyu tartışmak için tahsis edilmişti.¹ Araştırmalarıyla konuyu tartışmak için ondokuz bilgin katıldı. Her biri ilimlerin belli bir alanına veya İslâm medeniyetine yoğunlaşmaya, donma ve aşamalarının sebeplerini, dînî düşünce, İslâm fihkî, İslâmî sanatlar, tasavvuf, felsefe, akîde, Arap edebiyatı, tabî ilimler alanlarında ulaştıkları bilgileri sunmaya çalıştılar. İlimler tarihi ve İslâm medeniyetinin çeşitli yönleri ile ilgili uzunca çalışmalarının ürünü önemli gözlemler ve değerlendirmeler vardı. Müslüman okuyucunun, hepsini veya bazısını kabul etmeye zorlanmaksızın, veya serdedilen görüşlerin hepsinin bela veya İslâm medeniyetine mensup olanların düşünceleriyle tamamen uyuştuklarını beklemeksizin bunları okuması ve yararlanması gerekir.

Ben burada bu bilginlerin görüşlerini özetleyemem ve ayrıntılı olarak doğruluklarını tartışmam. Ancak iki noktaya işaret etmeyi lüzumlu görüyorum:

1. Genel anlamda meselenin tartışılması, bizi bu bilginlerin sunduklarına ulaştıracağı önemli bir gerçektir. Bunun sebebi, çoğunlukla sebeplerle(illetler) ilimlerin(arazların) karıştırılmasından dolayıdır. Araştırmacının İslâm medeniyetinin donuklaşması sebeplerinden bir sebep olarak inandığı şey çoğu kere dikkatle araştırıldığında sebebe(illet) benzese de gerçek neden olmadığı, onun sadece asli olmayan nedenlerden(arazlardan) bir neden olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. İslâmî-Arap ilimlerinin yeri henüz umumî ilimler tarihinde belirlenmemiş, açıklığa kavuşturulmamıştır. Müsteşrikler çeşitli ilim dallarında müslümanların önemli ürünlerinden çoğunu keşfetmiş olsalar bile, ilimler tarihçilerinin 2,3 asırdan beri eski, alışlagelen, miras aldıkları meseleyi sunuş biçimleri değişmemiştir. Aynı şekilde sadece belli bir alanda değil, umumî ilimler tarihinde bile müslümanların yeri hakkında henüz doğru ve kapsamlı bir kanı oluşmamıştır. Bunun sonucu olarak, diğer medeniyetlerin ve milletlerin ürünlerinin kıyaslaması, özellikle Yunanlılarınkine göre doğru değildir. Zira Yunan kültürü önce sevenlerinin zevkine göre düzeltilip düzenlendikten ve tanımlandıktan, daha sonra da kıymetli olanı değersizden ayıklandıktan sonra ilimler tarihindeki yerini bulmuştur. Bu yüzden İslâmî ilimler mütehassıslarının, zafiyet ve güçlü noktaları, yapıcı ve yıkıcı unsurları hususlarında değerlendirmeleri çoğu zaman doğru ve isabetli olmaktadır. Bununla ilgili olarak büyük müsteşrik Helmut Ritter'in İslâm medeniyetinin donuklaşması hakkında ortaya koyduğu yorumlardan birisini aktarmak istiyorum. Sorgulama yapar:

- "Müslüman bilginin görevi nedir? -Görevi, hocalarının kendisine öğrettiğini gelen nesle en doğru ve en sadık biçimde aktarmaktır. Bizde bu görev nedir?

- Edebiyat fakültelerinden birinde hocalar kurulu felsefe kürsüsü için bir aday seçmek isteyince, bu kurul meşhur Alman filozoflarından birinin öğ-

1 "Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'İslâm", *Actes du symposium international d'histoire de la civilisation musulmane (Bordeaux 25, Paris, 1956)*, Paris, 1957.

rencisinin buraya seçilmesini, o öğrencinin hocasına kıyasla felsefeye yeni bir şey getirmediğini delil göstererek reddetti. Çünkü onlar, mutlak anlamda yeni ve ilgi çekici bir şey ortaya koyan bir arkadaş bulmak istemiyorlardı. Fakültenin bu tutumu esasında şu düşünceye bağlıdır: Nihâî, sâbit bir gerçek yoktur. Belki de bu filozofun nihâî bir gerçeğe ulaştığı ihtimali zihinlerine doğmuyordu. Modern çağın hakikat kavramı, ilkesel olarak yükselme eğilimlidir, sürekli olarak bilinenin üstüne yükselmektedir. İslâmî ortodokslukta² bu kavram sâbit, nihâî ve yerleşmiş durumdadır. Batı dünyasında sürekli zihni dalgalanma vardır, doğuda ise, Gothe'nin bazen arzu ettiğini söylediği, doğuya hâs, alışılâgelen sükûnet hüküm sürmektedir. Doğu akılcılığının değişmemesi gözlerimize donuk olarak görünmektedir. Ancak İslâmî ortodoksluk yeni çıkan şeyleri içinde şüphe ve korkuya mucip bir bid'at görmektedir.

İslâmî ortodoksluk bir dönemi, eski ideal örneğe göre değiştiği için, dağılmış, çökmüş olarak telakkî etmektedir."

Bunlar, İslâm-Arap kültürü hakkında çok şey bilen ve başkalarına da çok şeyi öğretmede katkısı olan büyük Alman bilgininin değerlendirmeleridir. İslâm-Arap kültürünü sever ve saygı gösterirdi. Ben öğrencisi ve çok şeyi borçlu olduğum biri olarak şöyle söylersem ona zulmetmiş olduğumu sanmam: Edebiyat, belâgat alanında Arap bilginlerine son derece önemli ürünler ortaya koyan hocamın, İslâm-Arap kültürüne bir bütün olarak kapsamlı bir bakışı yoktu. Onun biyografi eserlerinde (tabakât) geçen hikâye ve esprilere gereğinden fazla yapıştığını sanıyorum. İslâm medeniyetinin donuklaşmasını ortaya koyarken çeşitli hükümler üretmiştir, ki bunlar, müslüman alimlerde hâkim olan tutum, ilimler tarihinde yeniyi ortaya koymada kapasitelerine güvenmeleri, insan aklının gücüne dayanmaları hususunda şimdi benim ulaştığım çok şeyle uyuşmamaktadır. Bu tür değerlendirmelerinde insafılı hocama aşağıdaki gibi bazı örnekleri anlatarak itiraz etme şansım olmuştu, o zaman cevabı şöyle oluyordu: "*Zihnimin üretip güzelliğinden ve doğruluğundan hoşlandığım şeyden ötürü Allah'tan af dilerim, bu sadece nefs-i emmâreden kaynaklanmıştır.*" Ona H.II. asırda yaşamış Câbir b.Hayyân'ın beşerî ilmin sınırına ilişkin ilkesini anlatmıştım. Câbir b.Hayyân, insanın bilgisinin artışının ve buluşlarının sınırının olmadığını ve ona düşen şeyin, tüm yaratılmış şeylerin sırlarını açığa çıkarmaya çalışması, alemin ardındaki tüm sırları açığa çıkaracak gücün ona verildiğini söylüyordu, halbuki Aristoteles insandaki bu gücü inkar ediyordu.

İşte Câbir, fiziksel ve ruhî alemimizin kapsamlı matematiksel kanun üzerine kurulu olduğuna belki de en çok inananlardandı. Alemdeki tüm varlıkların ve fiillerinin sayıyla ölçülmeye uygun olduğuna inanıyordu. Şöyle diyordu:

"Eşyanın özelliklerini sayısal olarak açıklayabilirsek, kimyasal dünyamızdaki işimizi sağlam temellere kurmuş oluruz. Eşyanın karşılaştırılabilir ilkesi, yani alemdeki eşyanın kesin ölçüsünün ilkesi, bu temel üzerine olur. Bu ilke eşyanın mantığa dayalı sistemini ve düzenini açıklar; bu bir yön-

2 Sünnî yönelimi, ehl-i sünneti kastetmektedir.

den her şeyde belirgin olur, diğer yönden de alemin soyut temelini delili olur...vs."

Ona İbnu'l-Heysem'in *Fîş-Şukûk 'ala Batlamyûs* adlı kitabının mukaddimesinde söylediği şeyleri anlattım:

"Gerçek bizzat aranandır, zâtı için aranan her şeyin, arayanı varlığının dışında anlamına gelmemektedir. Gerçeğin var olması zordur, ona giden yol engebelidir, gerçekler şüpheler içine batmıştır. Bilginlere iyi zan beslemek, bütün insanların tabiatlarında vardır. Bilginlerin kitaplarına bakan, kişiliğini vererek bakarsa, amacını onların söylediklerini anlamaya ve ortaya koyduklarının amacını anlamaya hasrederse, ozaman onda gerçekler oluşur, bu gerçekler alimlerin keşfettikleri anlamlardır, işaret ettikleri amaçlardır. Allah bilginleri hatalardan korumadı, eksiklik ve noksanlıklardan onları uzak tutmadı. Böyle olmuş olsaydı, bilginler ilimlerde bir şey hakkında ihtilaflara düşmez, çeşitli işlerin gerçekleri, yükümlülüklerin gerçekleri konusunda bir şey hakkında o şeyin hilafına bir şey söylemezlerdi. Gerçeği arayan, önceki bilginlerin kitaplarına dikkatini veren ve kendini onlara vakfeden değildir; bilakis onlardan anladıklarına şüpheli bakan, yapısında çeşitli kusurları ve eksiklikleri barındıran insanın söylediğine güvenmeyip ona burhan ve delil getiren kişidir. Çeşitli ilimlerde kitapları inceleyene gerekli olan, şayet amacı gerçekleri öğrenmekse, incelediği her şeyi kendisine muhalif görmeli, düşüncesini onun metninde, tüm haşiyelerinde dolaştırmalı, tüm yönlerine, açılarına muhalif kalmalıdır. Muhalifiyle aynı fikirde olduğu yerde kendisini suçlamalı, cesaretli davranarak ona müsamaha göstermemelidir. İşte bu yolu izlerse ona gerçekler açılır, umduğu şey ortaya çıkar, o zaman kendisinden öncekilerin sözünde de kusur ve şüpheler oluşur."³

Ona, *el-Kânûnu'l-mes'ûdî*'nin mukaddimesinde Bîrûnî'nin söylediği sözü hatırlattım:

"Ben sadece, kendisinden önce gelenin çalışmasını minnetle anma, eğer bulursa utanmadan hatasını düzeltme...ve zaman açısından kendisinden sonra gelen, kendisini izleyene, gözüne çarpanı hatırlatarak onu ebedileştirmede, her insanın sanatında yapması gereken şeyi yaptım."⁴

Belki de, bunun gibi düşünceler ve bu düşünce sahiplerinin İslâm düşünce tarihinde nadir bulunduğu bazılarının aklına gelebilir. Bu düşüncelerin ve şahısların ortaya çıkışı tesadüfen, uygun çevre ve hazırlanmış şartlar bulunmaksızın olmamıştır. İkinci olarak, bunlar gerçekte az bulunan şeyler değil, bilakis yapılandırma aşamasında tüm ilim dallarında sürekli ve bol miktarda ortaya çıkabilmiştir. Ancak ilimler tarihi buna dikkat etmedi veya ihmalkar davrandı, bilmemezlikten geldi.

Onsekiz yıl önce geçen bir olayı aktaracağım. Tesadüfen, Alman müsteşrik arkadaşlarımdan birinin Almanya'da bir radyoda Bîrûnî hakkında verdiği konferansı dinliyordum. Onu methodip büyülttükten sonra şunu ekledi: *Bununla birlikte durumun yapısı gereği İslâm düşüncesinde, reform çağının bilinen bilginlerinin benzerlerini beklememiz mümkün değildir.*

3 Hasan b. el-Heysem, " *fîş-Şukûk 'ala Batlamyûs*", Kahire, ss. 3-4.

4 Biruni, *el-Kanunu'l-Mesudi*, Haydarabad 1954, c. I, s. 5.

Ben arkadaşımın bu sözünü kötölemek istemiyorum; çünkü o, İslâmî düşünceyle olan genel ilişkisine rağmen, ortak insanî düşünce tarihinde çeşitli çevrelerin yardımlaşması hakkında, ilimler tarihinin adil hükmünü vermekten hâlâ yoksundu. Hafızası hâlâ, ilim ve medeniyetlerin yapma tarihinden okullarda okuduğu, bizim de okuduğumuz şeylerle doluydu.

Söylemek istediğim şey, İslâmî-Arap ilimleri tarihinin araştırılması ve incelenmesi, bugün buna mensup olanlarına zarûrî ve dirilmelerine etkisi olacak bir durum olmuştur. Önce, ecdadı ilimlere nasıl başlamış, nereye ulaşmışlar; ne tür bir çalışma, süreklilik, gerçek zühd, sabır göstermiş, selefin işlerine insafla yaklaşmışlardır; ilimlerin gelişim meselesinde nasıl bir açık anlayış ve hoşgörü sahibi olmuşlardır; kendine güvenleri, yaratılmışların sırrını öğrenmek için sadece insana dayanmaları; ecdadının diğer milletlere göre aynı katkısı olduğu halde, modern ilimlerin gelişimi karşısında içine düştükleri psikolojik buhrandan bazılarına kurtarmak için selefin ahlakından güzel örnek, etkili, yararlı ibret nedir, tüm bunları öğrenmeleri gerekir. Böyle yaparlarsa, İslâmî ilimlerin donuklaşma meselesini, kendi doğru tarihini araştırma ışığı altında gözlemlemiş olurlar.

İlimler tarihi, İslâm aleminde donuklaşma belirtilerinin H.IX. asrın başlarında yavaş yavaş hissedilmeye başladığı konusunda bizde şüphe bırakmamaktadır. Donuklaşma sebeplerini bir bir belirlemek gerçekten zordur. Ancak donuklaşma olgusu tarihi gerçektir, zaman içinde ortaya çıkmış ve artmıştır. Gelişme ve donuklaşma aşamalarını birbirleriyle mukayese etmek, hâlâ var olan yapıcı unsurları belirlemeye çalışmak, gelişim hızını azaltan ve sonunda durduran yıkıcı unsurların neler olduğunu tespit etmek -bana görüldüğü gibi- doğru metot olabilir. Bu türlü bir mukayese ancak siyasî ve iktisadî tarihin yardımıyla, İslâmî-Arap ilimleri tarihinin derin izahından sonra tamamlanır. İslâmî-Arap ilimleri tarihi hakkında bilgimiz sınırlı, araştırmamız gelişmemiş olduğu sürece tahlillerimiz tahmin, faraziye sınırında kalmaya mahkumdur. Öyleyse ne kadar acı olsa bile gerçekle yüz yüze gelmekten korkmaksızın başlamak zorundayız.

Bana göre önemli medenî bir olguya -donuklaşma meselesini araştırırken- değinmek gerekmektedir. İslâmî-Arap ilimleri batı dünyasına H.IV. asırdan itibaren taşınmaya başlandı. Bu, orada lüzumlu beşerî etkilenimi sağlayan iklimi oluşturduktan sonra tamamlandı. Batı Hıristiyan dünyasına İslâmî-Arap ilimlerinin taşınması H.IX. asrın başlarına kadar sürdü. Bunun anlamı, İslâmî-Arap ilimleri yapıcı, icat edici merhalesinin yarısından önce, yabancı bir çevrede gelişimi için başka bir gelişim ortamı bulmuştu. Bu ilimler asırlar sonra yapıcı, icat edici oluncaya dek bu yeni çevrede başka keşiflerini artırarak sürdürdü. İslâmî-Arap ilimlerinin yeni çevrede gelişimi ve sürekliliğine umumî ilimler tarihi '*kalkınma(reform) çağı*' ismini vermeyi kabul etmemiş, ona -belki de IX. asrın başlarından itibaren- '*Batı Hıristiyan aleminin Yunan ilimlerinin etkisiyle uyanması*' adını vermeyi ve '*Yunan akılcılık ekolü orta çağın sonlarında insana kendisine verilen aklın gücünün büyüklüğüne dayanmasını öğretmiştir*, söylemini alışkanlık haline getirmiştir.

Bu yapma, uydurma, tarihi gerçekleri tahrif üzerine kurulu düşünce, bizzat batı aleminde güçlenerek artan itirazlara sebep olmuştur.

Sözde kalkınma isimlendirmesi, çağdaş Fransız filozofu Etienne Gilson'u 1955 yılında yayınlanan kitabında, "üniversiteli hocaların kalkınması" adını vermeye itmiştir: "O, kalkınmanın anlamının, doğruluk derecesine olaylar vasıtasıyla hükmedilen mutlak tarihi faraziye olmadığını düşünüyordu, bilakis kalkınma ilkesel bakış açısidir, bu sebeple tartışma götürmez. Olaylar temel ilkeyi dikte eden şeyler değildir, ancak kalkınmanın bu tarifi, hislerin derinliklerinden doldurulan olaylardan kaynaklanmıştır..." Gilson yine şöyle der: "İnsanın ayırıp bir kenara koyduğu veya bir tarafa attığı tarihi olayın karşısında, insanın icat ettiği, sahte, yapma başka bir olay doğar. Sonra hâlâ vehmî yapıya uygun düşmeyen tüm diğer olayların inkarı meselesinde dayanak oluşturmak üzere şerh etme, tevil etme yoluna gidiliyor."⁵

Bu alıntıdan sonra temel konuma dönüyor ve İslâm aleminin bu yönde, bir taraftan batı Hıristiyan aleminde ilimlerin yapılabirliğini ve sürekliliğini hazırladığını, diğer yönden de -bazı önemli siyasî, dînî, iktisadî, askerî sebeplerle birlikte- medeniyetinin donuklaşmasını ve yok olmasını hazırladığını tekrar etmek istiyorum. Donuklaşmayı hazırlayan sebepleri tamamen bu yola bağlayamayız. Şüphesiz mezhepsel ihtilaflar, Moğollar tarafından doğu İslâm alemine yöneltilen şiddetli sıkıntılar, Hıristiyanların uzunca süren haçlı seferleri gibi dışardan giren çeşitli sebepler, rayında yürüyen ilmî gelişimin sürekliliğine olumsuz etkide bulunmuştur. Buna ilave olarak ilim ve alimlerin himayesinin yok olması, kitapların yok edilmesi, alimlerle üniversiteler arasında sürekli devam eden ilişkinin kesilmesi, İslâm aleminde önemli keşiflerin bir yönden bir yöne taşınmaması gibi sebepler de vardır.

Burada örnek olarak astronomi ilmi açısından önemli bir vakıya işaret etmek istiyorum. H.VII., VIII. Asırlarda doğuda müslüman astrologlar Batlamyus sistemini çökerten yeni teorilerine hazırlanırken, batıdaki İslâm aleminin aynı sisteme karşı yeni teorilerini H.6. asırda ortaya koymuşlardı ve bu teorileri öbür tarafa ulaşmamıştı. Ancak bu yeni teorilerin hepsi birkaç yıl içinde batı dünyasına ulaşıyordu ve onları sadece astronomi düşüncesinde değil, felsefî ve fizikî düşüncede de hazırlıyordu.

İslâmî ilimler tarihi, donuklaşma aşaması öncesi bu iki çağda, deneye dayalı ve felsefî ilimlerin tümünde, insanlık düşüncesinde yeni bir aşamanın gelişini müjdeleyen birçok büyük buluşlara şahitlik etmiştir. Ancak tarihî şartlar İslâm aleminde bu buluşların mahallî kalmasını zorunlu kılmıştır. Halbuki bunlar süratle yabancı çevreye taşınıyor, önceleri taklit ve intihal şeklinde daha sonra meyveleri alınsa da, orada alıcılarını ve uygulayıcılarını buluyordu.

Bu durum Osmanlıların ortaya çıkmaları, H. IX.yy.da Dünyanın meskûn yerlerinin büyük bir kısmını hakimiyetleri altına alan azametli Osmanlı Devletini kurmalarına dek, H.VII., VIII.yy.da da sürdü. Osmanlıların kor-

5 E. Gilson, "Heloise und Abelard", *Engleich ein Beitrag dum problem vons Mittelalter und Humanismus*, Freiburg 1955, s. 98; H. Schipperges, "Ideologie und Historiographie des Arabismus", *Beiheft du Suhffs Archiv*, Wiesbaden 1961, s. 166.

kutucu azameti, İslâm aleminin gücünün son konsantresinden ibaretti. Bu şanlı maziden aktarılan gücün konsantresi, H.IX., X. asırda dünyada en büyük gücü ortaya koymalarını sağlamıştır. Ancak, iki asır boyunca süren şanın, kendilerini geçen, ilim ve siyasette geri bırakan bir aşamaya düşmanları lehine başlangıç olacağını bilmiyorlardı, hatta bunu bilmeleri de imkansızdı.

Osmanlıların İslâmî-Arap ilimlerini, üniversite kurumlarını seleflerinden miras olarak aldıkları ve onlara özen göstermeyi ihmal etmedikleri doğrudur. Ancak tarihî gerçek şudur ki, kendilerine ulaşan ilimler -yaklaşık bir asırdan beri- donma ve yokolma aşamasına gelmişti. Osmanlılar bu durumun farkında değillerdi, o vakitler onların bakışlarına göre de anmaları zordu. Durum böyleyken, ilim sahasında öncelik şuuru ve yanıp tutuşma batı Hıristiyan aleminde gelişmişti; Bu durum M.XIII.yy.dan itibaren netleşerek, insanları Araplara karşı direnmeye de teşvik eder olmuştu. Araştırmacıda şöyle bir intiba oluşmaktadır: İslâm aleminin H.IX.yy.dan itibaren ulaşmaya çalıştığı ilimlerde en yüksek merteye, selefin meydana getirdiği kültürden mümkün olan en büyük kısmını kavramak ve ezberlemektir. Araştırmacı, bu vakitten itibaren müslümanlarda, bu mirasın özlü bir şekilde geliştirilmesinin zaruretini hisseden çok az insana rastlamaktadır.

Osmanlılar görevi teslim aldıktan sonra, askerî olarak Dünyanın büyük bir kısmına hükmederken iki asır geçti. Sonra onlarda askerî, siyasî ve iktisadî alanlarda zayıflık, eksiklik belirtileri ortaya çıktı. Kendilerine hâs metotla bunu değiştirmeye, bazı kurumları yenilemeye çabaladılar, ancak bu gerilemenin kaynağının aslında ilmin geri kalması, ilimadamların seviyesinin düşmesinde olduğunu açık bir şekilde görececek güçte değillerdi. Asıl sebepleri değil, arızî sebepleri görmeye başlamışlardı.

Son üç yüzyıl, esas sebeplere değil, arızî sebeplere sathi bakışla, Osmanlıların tabiriyle tecdîd(yenileme), teceddud(yenilenme) gayretlerine şahit oldu. Tabi ki bu doğru olmayan çözümdü. Ülkemde en kapsamlı ve en cüretli gayretler, bu çağın ilk yarısında, İslâm alemiyle batı dünyası arasındaki büyük fark netleşince gerçekleştirildi. Türk reformistleri eski olan çoğu şeylerin terkedilmesi, onun yerine yeni ve yabancı olanın getirilmesinin zaruretine inandılar. Onlardan çoğu şimdi başarı sağlayamadıklarını görebiliyorlar. Ancak, sebepleri tahlilde hatalı olduklarını, ta başından itibaren onlara başarısızlığın yazıldığını anladıklarını sanmıyorum.

Biz gerçeği görmek zorundayız ve kendimizi tenkit etmekten korkmamalıyız; doğru sebeplerin peşinden gitmeliyiz. Avrupa sistemlerini ve kurumlarını mutlak anlamda taklit istenilen sonuca götürmez, götürmeyecektir, aksine ümitsizliğe ve anarşiye sürükleyecektir. Ancak maziye yapışmayı ilke edinenlerin de, İslâmî kurumların çoğunun eski kaldıklarını, mescitlerdeki hutbe ve vaazların içerikleri gibi geri kaldığını, dinleyenlere etki etmediğini, çünkü hatip ve vaizlerin olumlu değişikliği meydana getirecek ilmi seviyeye sahip olmadıklarını, mazide olduğu gibi toplumun ilmi seviyesini yükseltmediklerini unutmamaları gerekir.

Ben bu gerçeğin sadece çağımız için geçerli olduğunu kastetmiyorum, aksine İslâm aleminin son birkaç çağını kültürel bakış açısından araştırdıca, bu İslâmî kurumların toplum için dinamizmini kaybettiği görüle-

cektir. Son çağlarda işini büyük gösteren İslâm alemi gerçekte ilmî derinlik ve yeniyi ortaya koyma gücü bakımından selefinin seviyesinde değildi.

Burada bir örnek vermek istiyorum. Türk halkı İbrahim Hakkı Erzurumî(ö.1186/1772)'nin özellikle meşhur kitabı Marifetnâme'si sebebiyle doğum günü töreni yaptı. Onlar bu kitabın sadece tüm İslâmî ilimleri özetlemekle kalmadığını, aynı zamanda müellifin bazı keşiflerini de içerdiğine inanıyorlardı. Gerçek ise, İslâmî ilimler terihçisi bu kitabı hızlı bir şekilde okuduktan sonra onun, müellifin yararlanabildiği bazı kaynakları bir araya getirdiğini, müellifin o vakitte müslümanların ilimde ulaştıkları gerçek seviyesi hakkında geniş bir düşüncesinin olmasının mümkün olmadığını ve bu kitapta yeni bir buluş olarak hiç bir şeyin bulunmadığını görmesi zor değildir.

Son olarak çok kısa özet yapıyorum: İslâm medeniyetindeki donukluğu genel bir tahlile tabi tuttuğumuzda bunu tarihte her milletin başına gelen tarihî vakıa olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Bu medeniyete mensub olanlara ve mazilerine uygun olarak gelecekte yer elde etmek isteyenlere düşen görev, çeşitli aşamalarda oluşan donuklaşmanın gerçek sebeplerine ulaşmaları, devralınan müesseselerin olgusal tahlilini yapmaları, taklide kaçmadan dopdolu beşerî kültürden doğru olanı almaya cesaret etmeleridir. Bu, kendi kendine olmayacak çok zor bir iştir, sadece gerçek aydına ve yüksek seviyeli ilimadamlarına bağımlıdır.

İslâm toplumunun bu tür aydın ve ilimadamlarının oluşmasını düşünmesi için büyük eksiğini görme vakti gelmiştir. Bundan sonra, topluma karşı yüce, asil hedefinin gerçekleştirilebilmesi için çağdaş müslüman aydının görevi başlamaktadır. Bu sorumlu aydının, alışılan durum haline gelen maddiyat, bencillik, rehavet durumlarına karşı kendini feda etmesi gerekir. Derin, geniş ilmî kalkınmayı hazırlaması için gerçek zarurî zühdden nasibini unutmamalıdır.